

CUMHURİYET DÖNEMİ ÖNCESİNİN ROMAN ALGISINA GERÇEKÇİLİK ODAKLI BİR BAKIŞ

Mecnun KANDEMİR*

Öz

Roman türü, Türk edebiyatında ilk örneklerini verirken bir dizi kuramsal tartışma da bu sürece eşlik etmiştir. Böylece, romanların mukaddimelerinde, onlara dönük eleştiri ve tanıtım yazılarında sıkça anılan bazı vurgular etrafında bir roman anlayışı gelişir. Romanın toplumsal, siyasal, ahlaki işlevi, dönüştürücü gücü ve romanda gerçeğin sunumu gibi izlekler bu anlayışın genel hatlarını oluşturur. Yapılan eleştiri ve roman hakkında sunulan kuramsal tekliflerin gelişimi incelendiğinde, romanın araçsal yönünün zamanla geri plana itildiği gözlemlenir. Tanzimat yazarlarından Servet-i Fünun romancısı Halit Ziya'ya kadar uzanan bu yetkinleşme sürecine yön veren önemli ölçütlerden birisi, "gerçekçilik" olmuştur. Halit Ziya'nın *Aşk-ı Memnu* (1899) adlı eseri, romanın bir kurgu ürünü ve gerçekçiliğin yönetsel bir tercih olduğunun somut bir örneğini sunar. Bu makalede, Tanzimat'ın başlangıcından Batılı örneklerine uygun ilk romanın yazıldığı sürece değin romandan ne anlaşıldığı ve roman konusunda kuramsal yaklaşımlarını türlü vesilelerle ifade etmiş olan önemli yazarların görüşleri, gerçekçilik anlayışının gelişimi merkeze alınarak irdelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Roman Kuramı, Gerçekçilik, Türk Romanı, Roman Ve İşlevsellik.

* Doktora öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı.

.e-posta:mkandem@hotmail.com

Geliş/Received: Mart/March 2018, Accepted/Kabul: Mart/March 2018

A REALISM-FOCUSED OVERVIEW TO PERCEPTION OF NOVEL IN PRE-REPUBLICAN ERA

Abstract

*While the novel genre was providing its first samples, a number of theoretical debates accompanied this process. Thus, a perception of novel develops around the emphases mentioned in the prefaces of novels, critiques and book reviews. The social, political, moral function of novel, its transformative power, and the themes such as the presentation of the reality outline this understanding. When the criticisms and the theoretical proposals for the novel are examined, it is observed that the instrumental aspect of the novel becomes of secondary importance in progress of time. One of the most important criteria that guides this maturation process, from Tanzimat authors to Halit Ziya, a Servet-i Fünun novelist, has been "realism". Halit Ziya's *Aşk-ı Memnu* (1899) presents a concrete example of the novel being a fictional product and of the realism being a methodological preference. In this article, what was understood from the novel from the early Tanzimat era to the process in which its first Western examples were written, and the opinions of the authors, who expressed their theoretical approaches by various means, are examined on the base of the progress of perception of realism.*

Keywords: *Novel Theory, Realism, Turkish Novel, Novel And Functionality.*

Giriş

Tanzimat'la birlikte Türk edebiyatında ilk örneklerini vermeye başlayan bir tür olan romanın edebiyatımızdaki seyri, her ne kadar acemilikleri ve belli bir uyum süreci olsa da kendine özgü bir çizgide gelişir. Romanda gerçeklik ve ona yüklenen toplumsal, siyasal ve ahlaki işlevler etrafında kümelenen kuramsal yetkinleşme dönemi; romana biçilen amaç ve yüklenen sorumluluklardan, bir kurgusal tavır olan realizme doğru uzanır. Bu geçişi tamamlayan ve söz konusu türde yetkinleşmenin kusursuz örneklerini veren isim, Halit Ziya olur. Nihayetinde romanlar belli bir ustalıklarla yazılmaya başlanır ve hem gelenekten alınan alışkanlıklar ve roman türüne odaklanmış işlevsel bakış hem de romanın dönüştürücü bir mekanizma ve hakikate ya da toplumsal/ahlaki/siyasal amaca ulaşmak için kullanılacak bir araç olarak algılanması anlayışı etkisini azaltır. Tanzimat'la başlayıp Servet-i Fünun romancılığıyla bir nitelik açısından bir sıçrama yaşayan Türk romanı, bu gelişimin uğraklarında kimi tartışmalar ve roman algısına bağlı olarak gelişen kuramsal yaklaşımlara konu olur.

Tanzimat yazarlarının roman konusundaki önceliklerini, romanların anlattıkları vasıtasıyla hayatı/toplumunu/ahlakı nasıl biçimlendirdiği gibi meseleler oluşturur. Öncelikle, modernleşme çabalarının da sevkiyle, belli

değerler, idealler telkin ederek toplumu dönüştürme arzusu ve içeriğin bu yönde kullanımı gibi kaygılar güdüleyici olur. Bunun yanı sıra, dönemin öncü edebiyatçıları ve inşa ettikleri işlevci anlayış, divan edebiyatı geleneğine gerçeğe yaklaşımı ve “ahlaka aykırı yapısı” nedeniyle ağır eleştiriler yöneltir. Söz konusu eleştiriler, kapsamlı bir yöntem önerisi sunmak ya da romanda gerçeğin sunumu ile ilgili kuramsal meseleleri açığa kavuşturmak gibi bir amaç taşımaz. Dünyevi gerçekliğin sunumu ve bir kurgu içinde nasıl inşa edileceği ile ilgili kimi muhakemeler ve basit yöntem önerileri hariç tutulduğunda, Beşir Fuat’la başlayan “hakikiyyûn” tartışmasının ve yöneliminin yarattığı hareketlilikten Halit Ziya’ya kadar, romanın bir estetik olgu olduğu ve bir amaç gütmek zorunda olmadığı üzerine hiç düşünülmemiş gibidir.

Gerçekçiliğin farklı düzeylerde kavrandığı ve sonunda sistemli bir yaklaşıma dönüştüğü bu süreci; Tanzimat’ın, Münif Paşa, Yusuf Kâmil Paşa, Namık Kemal, Ahmet Mithat Efendi, Şemsettin Sami, Samipaşazade Sezai, Mizancı Murat, Rezaizade Mahmut Ekrem gibi yazarlarına ait mukaddimelerde, takdim, değerlendirme ve eleştiri yazılarında; bununla birlikte Beşir Fuat, Nabizade Nazım, Halit Ziya gibi isimlerin daha sonraki yıllarda realizm etrafında yaptığı tartışmaları içeren bir dizi kuramsal metinde takip edebilmek mümkündür.

1. Romanın İşlevselliği

Tanzimat edebiyatının ilk evrelerinde Türk romanının temel yönelimleri, “*eğlendirici olma*”nın yanı sıra, “*tehzîb-i ahlak*”, “*hüsn-i ahlak*”, “*fezâ-i ahlak*”, “*tezyîd-i ahlak*”, “*hikmet-âmez olmak*”, “*mürebbi-i ruh*” “*müzekkî-i eskâr*” gibi ahlakla ilgili ve eğitmeye dönük kavramlarla ifade edilir ve romana yüklenen işlevler ekseninde şekillenir. Siyasal ve sosyal dönüşümlerin ve belirledikleri programın gölgesinde gelişen edebiyat anlayışı, doğal olarak ilk roman denemelerine de yansır. Bu yansımaları ve bir anlamda devrin romancılık anlayışını; bu sürecin yürütücü özneleri olan romancıların eserlerinde, eserleri için yazılan mukaddimelerde, yine belli vesilelerle yazılmış olan takriz ve tanıtım yazılarında dağınık şekilde izleyebilmek mümkündür.

Batı edebiyatından yapılmış ilk çevirilerden biri olan *Muhâverât-ı Hikemiye*’nin (1859) mukaddimesi, kısa zaman sonra gelişecek olan edebî programın önemli bir bileşeni olan romancılık anlayışıyla birçok noktada kesişir. Eserin çevirmeni olan Münif Paşa mukaddimesinde diyalog türü hakkında kısa bilgiler verdikten sonra, tercümesinin maksadını açıklar:

“*Muhâverât-i Hikemiyeerbâb-ı mütalaaya eğlence olduktan başka tahsil-i ilm ü marifete medâr olduğu cihetle hem mugaddî hem de leziz olan bir meyve-i hoş güvâra müşâbihtir*”(Mehmet Münif Paşa 1276/1859: 2).

Münif Paşa'nın cümleleri, Tanzimat edebiyatının ilkelerinin minyatür bir modeli gibidir. Bu eser, “sosyal fayda”, “eğlendirirken öğretmek” gibi vurgularının yanı sıra, daha sonra başlayacak olan çeviri faaliyetlerine de bir anlamda rehber olmuştur.

Yusuf Kâmil Paşa'nın Fransız yazar Fenelon'dan çevirmiş olduğu *Telemak* (1862) adlı kitap, ilk tercümelere bir diğeri olmakla birlikte, her ne kadar öğretici amaçlarla yazılmış olsa bile, içerik ve yapı bakımından, Münif Paşa'nın çevirisine kıyasla daha çok edebî niteliği haiz bir metindir. Tercümenin roman türüne bir örnek vermek gibi bir amacı olmasa da “ilk tercüme roman” olarak nitelendirilmesi, henüz roman anlayışının başlangıcında duran bu çeviriyi edebiyat tarihi açısından önemli kılmaktadır.

Mustafa Nihat Özön, Yusuf Kâmil Paşa'nın kitabına yazılmış olan tarihteki kimi ifadeleri¹ ve Yusuf Kâmil Paşa'nın mukaddimesini, bahsi geçen kitabın “masal” olarak algılanmasından duyduğu telaşa yorar (Özön 1985: 115). Özön'ün tespitinde belirttiği kaygıların teşvikiyle yazılması muhtemel olan mukaddimesinde Yusuf Kâmil Paşa, ne denli hikâye görünümünde olsa da kitabının esasını, ibret, ahlak ve terbiye dersi vermeye dayandığını ifade eder (Okay 2013: 92).

Münif Paşa'nın, *Mecmua-i Fünûn*'un 3. sayısında *Telemak* çevirisi üzerine yayımlanan bir takrizi (Münif Efendi [Paşa] 1279/1862a: 94-97) ve aynı yayının 4. sayısında *Tercüme-i Telemak*'ın “hikâye kısımlarını atıp hikmetli kısımlarını neşrettiği” tefrika dizisine yazdığı mukaddime (Münif Efendi [Paşa] 1279/1862b: 161) yine Tanzimat döneminin işlevsellik ve toplumsal görev bilinciyle harmanlanmış hikâye ve roman anlayışını yansıtan ifadeleri içerir (Kaplan 1948: 2-3):

“*Sergüzeşt-i Telemak o ma'kûl enetâyic-i mühimme ile mâlâmâl bir nusha-i nâdire-i edeb ve kemal olarak işbu cevâhir-i zevâhir-i nesâyih ve hikem mengûş-i gûş-i can olmağa şayan olmağla hüsn-i âdâb ve fezâî-i ahlaka dair mutazammın olduğu mevâdd-ı hikem-âmez tefrîkyânî hissese kıssasından tecrîd ve temyîz olunarak mecmua-i acizane mizederc ve tahrîrine mübâderet kılındı*” (MünifEfendi[Paşa] 1279/1862b: 161).

¹ Dönemin maarif nazırı Kemal Efendi tarafından yazılmış olan tarihte “*Sûretânakl-i hikâyet görünür / Lâkin erbabına hikmet görünür*” mısraları bulunmaktadır.

Tanzimat edebiyatının biçimlenmesinde önemli katkıları olan Namık Kemal, kaleme aldığı bir terceme-i hâl (biyografi) için yazdığı mukaddimede, edebiyatın nasıl bir programı olması gerektiğinden de bahseder. Kemal, edebiyatla ilgili genel görüşleriyle bütünlük gösteren ve onları tamamlayan ifadeler içeren bu mukaddimede, yine edebiyatın salt bir eğlence olmadığı, hem ruhu hem de insan düşüncesini geliştiren bir faaliyet olduğu üzerinde durur:

“Zahirde gönül eğlendirmekten başka bir işe yaramaz gibi görünen edebiyatın erbâb-ı tetkik nazarında aksam-ı fünûnun en nâfi ve en muteberlerinden ma’dûd olmasına bir büyük sebep de mürebbî-i ruh ve müzekkî-i efkâr olan emsal-i ahlakın tezyîdinde gösterdiği kuvvettir”(Namık Kemal 1302/1884: 4).

Namık Kemal’in ilk Türk romanlarından biri olan *İntibah*(1876) için yazmış olduğu mukaddime² de bu bağlamda değerlendirilebilir; yani bu metin de tamamen ahlaki işlev açısından yorumlanmaya açıktır. Bu mukaddimeyi, aynı zamanda romanın “vazifeleri”ne dair bir beyanname olarak görmek mümkündür. Kemal’in kendi roman anlayışını ortaya koyduğu ve söz konusu türün olumlu yönleri üzerinde durduğu bu metinde, yaşanan devrin temel güdüleyicisi olan Batılılaşma faaliyetlerinin bir uzantısı olan roman denemeleri ve hikâyeler, kendilerine şart koşulan vazifeler ve yüklenen işlevler bakımından değerlendirilir.

Kemal’e göre, “eğlenerek istifade edilecek hikâyeler (romanlar)”, aynı zamanda ahlaka da hizmet etmelidir ve hikâye (roman), insanın eğlenirken aynı zamanda fayda görebileceği nasihatleri de içermelidir (Namık Kemal 1298/1881: 97-100). Bunun dışında Kemal’in romana yüklediği ikinci bir vazife ise, *“yalnız muhatabı ıslah veya eğlendirmek için münasebetli münasebetsiz, akla ağza ne gelirse söylemek tarz-ı kudemâpesendânesini terk ile tabiat-ı beşeriye’nin tahliline çalışmaktır”* (Namık Kemal 1298/1881: 100).

Namık Kemal’in yaklaşımı ağırlıklı olarak romana, daha genel anlamda edebiyata faydacı bir işlev yüklemek ve romanı dönüşüm programının bir bileşeni olarak görmekse de, kendisinin olduğu gibi, Tanzimat devrinin de genel karakteristiği olan eski hikâye tarzını bırakma noktasındaki kararlılık, *İntibah*’a yazdığı mukaddimede öne çıkan bir başka husustur.

Mizancı Mehmet Murat, *Turfanda mı Yoksa Turfa mı* (1891) adlı romanının başına koyduğu “İfade-i Mahsûsa” bölümünde roman hakkındaki

² 1881 yılında *Şark* dergisinde makale formatında yayımlanan bu mukaddime, 1876 yılında kaleme alınmıştır.

fikirlerini ifade eder. Romanın özellikle ahlaka uygun olmasını ve onu yükseltmesini isteyen Mehmet Murat, kendisinin bu türde henüz verdiği örnekten önce yazılan romanları “*ele alınması caiz olmayan kaba muaşaka tasvirleri*” olarak değerlendirir (Mehmet Murat 1308/1891: 2). Bu romanların zararlarının yanı sıra üzerinde durulan ikinci bir konu, “*eline bir kalem alıp ‘Leyla’ ve ‘Mecnun’ namlarını nadiren işitilir diğer isimlere tebdil ile mukaffâ ve müseccâ ibare üzere muhavere yahut muhâbere-i âşıkaneyi tertip etmeye muktedir olanlara ‘edip’ denilemeyeceği*”dir (Mehmet Murat 1308/1891: 2). Murat’a göre roman yazmak için eski edebiyat çizgisinden ayrılmak gerekir. O da Namık Kemal ve diğer yazarlar gibi divan edebiyatını “müstehcen ve gayri ahlâkî” olduğu için eleştirir (Uçman 2005: 215-216). Genel olarak edebiyat eserleri, özelde ise roman, muhteva itibarıyla ahlaka uygun ve millî olmalıdır. Mizancı Murat da edebiyata sosyal fayda ve onun ahlaki işlevi bakımından yaklaşır; ahlaki erdemlerin gelişimi ile sıkı sıkıya bağlı gördüğü roman türüne “*erbâb-ı kalem*”in önem vermesini ister.

Eski edebiyatın klişelerini ve divan edebiyatının gerçek anlayışını terk ederek somut dünya gerçekliğine uygun yeni bir edebiyat anlayışı geliştirmek isteyen romancıların üzerinde yoğun şekilde durdukları ikinci bir konu “hakikat/gerçeklik” meselesi olmuştur.

2. Romanda Gerçeklik Üzerine Görüşler ve Gerçekçiliğe Doğru

2. 1. Gerçekçiliğin İlk Evresi

Türk romanının ortaya çıktığı 19. yüzyıl ortalarından itibaren ikinci temel yönelimini, “gerçeklik” meselesi belirlemiştir. Bu sahada ilk örnekleri veren yazarların türlü vesilelerle yazmış olduğu yazılarda ve eserlerinin mukaddimelerinde, roman türünü belirleyen asgari gereklilikler arasında çoğunlukla beş duyuya dayalı gerçeklik anlayışı ve eski geleneğin tasfiye edilmesi de sıralanmıştır. Batı edebiyatında geleneksel anlatı türlerini dönüştüren ve roman türünün ortaya çıkmasını sağlayan en belirgin çizgilerden biri olan “dünyaya ve hayata dönük gerçeklik” anlayışı, ilk Türk romancılarına da sirayet etmiştir.

Öncelikle belirtmek gerekir ki Tanzimat yazarlarının bu meseleye yaklaşımı, ne sistemli bir şekilde ne de realizm akımının gereklerine ve anlatı tekniğine göre belirlenmiş bir doğrultudadır. Onların yaklaşımını, daha çok, önceki anlatı türlerinin konularına, mazmunlarla örülü dil anlayışına, sembolik ve olağanüstü motiflere dayalı kurgu özelliklerine karşı tavrı alan bir bağlamda düşünmek gerekir. Bahsi geçen yazarlar, yaşam ve insan gerçeklerinden kopmamış olmayı ve bunları anlatı kalıbına dökmeyi “gerçekçilik” olarak görmüşlerdir; bu nedenle realizmin kuramsal

gerekliliklerine ve gerektirdiği anlatı dokusuna uygun eser verememişlerdir. Sonuçta onlar, dünya/hayat gerçekliği ile bağdaşmayan, olabilirliğin dünyevi sınırlarına aykırı olan, akılcı ve nedenselci bakışla hareket edildiğinde mekân/zaman/olay mantığını zorlayan, hayalî kişileri/varlıkları ele alan geleneksel tahkiyeye ve onun biçimlendirdiği “gerçeklik” anlayışına karşı tavrı almışlardır.

Batı romanında kritik bir eşikte duran “gerçekçilik”, önceki anlatı metinleriyle roman türünü ayıran bir ölçüt olarak belirlemiştir. Ancak Türk romanının ilk döneminde gerçekçilik, salt gerçeğe uygun sahnelerin ve unsurların romanda sunumu ve önceki anlatı geleneğinin dışlanması olarak algılanmıştır.

Belirtmek gerekir ki bu dönem sanatçıların gerçeklere bağlı kalmaktan anladıkları, 19. yüzyılın realizm anlayışının gerçekçiliği bir yönetime dönüştürmesi, yani bir anlatım tekniği düzeyinde gerçekçiliğin kavranması ve anlatı kurgusuna içkin hâle gelmesi değildir. Gerçekçilik, romanın kurgusuna yön veren, anlatıma içkin, metnin tutarlılığına katkı sunan bir unsur olarak görülmemiştir. Onları sadece insan ve hayatın gerçeklerine sadık kalma kaygısıdır. Yazarların, önceki edebî türleri ve edebiyat birikimini sürekli eleştirmelerinin temel nedeni de geleneksel tahkiyenin dünyevi gerçekçilik anlayışıyla çelişen yapısıdır.

Namık Kemal’in *Mukaddime-i Celâl*’i, bu bağlamdaki yaklaşımların çoğuna koşut ve sık sık atıfta bulunulan teklifler içermesi nedeniyle ilk akla gelen metinlerdendir. Bu mukaddimede Kemal’in roman tanımı, “romandan maksat güzerân etmemişse bile, güzerânı imkân dâhilinde olan bir vakayı, ahlak ve âdât ve hissiyat ve ihtimalâta müteallik her türlü tafsilâtıyla beraber tasvir etmek” şeklindedir (Namık Kemal 1309/1888: 17-18). Tanımda vurgulandığı üzere “*imkân dâhilinde*” bir olayın hem birey hem de toplumun hassasiyetleri dikkate alınarak aktarılması romanın gayesini oluşturur.

İlk romanlarımızda imkân sınırları içinde kalma, önceki anlatı geleneğimize olan tepkiyi içeren ve kaynağında Avrupa kaynaklı yeni bir dünya görüşünün de dolaylı etkileri bulunan bir tutumdur. Ancak bu gerçekçilik anlayışının, yöntem kaygısı gütmeyen, insan mantığının ve doğanın sınırlarını zorlamayan olay ya da durumları ima eden “yalın” bir gerçekçilik anlayışı olduğunu göz önünde bulundurmamak gerekir. Çünkü bu dönemde edebiyat, klasik edebiyat geleneğinin soyut ve kavramsal dünyasından pozitivist bir gerçekçilik anlayışına doğru alınan mesafenin henüz başlangıcındadır.

Bir diğerk Tanzimat romancısı olan Ahmet Mithat Efendi, romanı, “*imkân dâhilinde hikâye tasvir ve tahriri*” olarak tanımlar (Ahmet Mithat Efendi 2001: 195) ve *Dolaptan Temaşa* adlı hikâyesinin mukaddimesinde “*roman hayalî olmak lâzım gelip bu ise bir vak'a-yı sahihedir. Bazı vakayı-i sahihe vardır ki en güzel romanlardan daha güzel roman teşkil eder*” ifadeleriyle romanın hayale dayalı olsa da “gerçek bir olay” üzerine inşa edilmesi gerektiğini belirtir (Ahmet Mithat Efendi 2001: 663). Ahmet Mithat Efendi'nin benzer şekilde *Firkat* hikâyesine yazdığı mukaddime “olmuş olmasa da olabilmek ihtimali bulunan durumlar”ın hikâye/romana konu edilmesi üzerine içerdiği kanaatler dolayısıyla Namık Kemal'in roman tanımının yıllar önce (1870) yazılmış bir minyatürü gibidir:

“(…) *Bu gibi vakayiin yalnız olmuş geçmiş bulunması da farz değil a. Olabilmek ihtimali olan hâller de vardır. (...) insan bu gibi vakayı-i muhtemeleyi dahi sahihan vuku bulmuş telâkki eder*” (Ahmet Mithat Efendi 2001: 116).

Bu bağlamda anılması gereken, Namık Kemal ve Ahmet Mithat Efendi'nin görüşleri ile birebir örtüşen “hakikat veya imkân dairesinde” bulunma benzeri ifadelerin olduğu ve dönemin romancılık anlayışını yansıtan bir başka mukaddime, yine bir Tanzimat yazarı olan Recaizade Mahmut Ekrem'e aittir:

“*Hakikat veya imkân dairesinde tasavvur ve tasvir olunmakla meşrût olan büyük[,] küçük hikâyeler³ ise vekâyi ü ahval-i beşeriyetin birer mir'at-i ibret-nümâsıdır*” (Recaizade Mahmut Ekrem 1314/1896: 1).

Dönemin roman yazmayı denemiş olan bir diğerk edebiyatçısı Şemsettin Sami, Batı edebiyatını tanıma fırsatı bulan bir yazarın, daha önceki geleneğin ürünü olan mesnevilerde gerçekleşen olayların gerçekliğini yadırgayacağını ve bunlardan zevk alamayacağını, hatta bu “*kaba ve çocukça*” niteliklere sahip hikâyeleri eserine konu olarak seçmeyeceğini dile getirir (Şemsettin Sami 1314/1898: 3). Sami'nin geleneksel anlatılar konusundaki tutumu, yine Namık Kemal'in *Mukaddime-i Celâl*'inde yer alan görüşleri anımsatmaktadır. Benzer kanaatleri Samipaşazade Sezai'nin *Küçük Şeyler* mukaddimesinde de buluruz. Sezai, bu mukaddimedede, romanların “*bâziçe-i eskâr olan garâib-i hikâyât ve acaib-i rivâyâtşekl-i tıflânesinden*” çıktığını belirtir (Samipaşazade Sezai 1308/1891: [sayfa numarası yok]). Bu

³ Burada belirtmek gerekir ki, bu mukaddimedede “büyük hikâye” sözcüğü “roman”ı karşılamak için kullanılmıştır. *Araba Sevdası*'nın kaleme alındığı dönemde, henüz hikâye ve roman terimlerinin kullanımı noktasında tam anlamıyla berraklık yoktur.

yargı da, yine aynı şekilde geleneksel hikâyelerden romana geçişte yaşanan dönüşüme eleştirel bir atıftır.

2.2. Gerçekçiliğin Bir Akım Olarak Gündeme Gelişi

Türk edebiyatında gerçekçiliğin bir akım ve anlatım tekniği olarak tanınması ve benimsenmesi, Beşir Fuat'ın tetiklediği bir tartışma ile başlar. Fuat, 1880'li yıllar sonrası, Türk romanında bir anlamda dönüm noktası olan realizmden, ilk defa bahsedip onu "hakikiyyûn" kelimesi ile karşılayarak tarifini yapar. Beşir Fuat, bu kelimeyi kullandığı *Victor Hugo*(1885) adlı eserinde, dönemin kökleşmiş eğilimi olan ve "muhayyileye saplanıp kalan romantizmi" eleştirmiştir(Beşir Fuat 1885). Ancak, realizm ve natüralizmi birlikte ele alan ve bir terminolojik ayrıma gitmeyen Beşir Fuat, eserinde ikisi arasındaki farkları belirtme gereği duymamıştır.⁴ Ona göre, her iki akımın da esası, hayalden, mübalağadan kaçınmaktır. Fuat'a göre edebiyat, hayale değil hakikate dayanmalı, gözleme önem vermeli ve somut olanı esas almalıdır (Okay 1969: 144-148).

Beşir Fuat'ın bu incelemesine kadar Tanzimat romancıları ve ardılarının gerçeklik karşısındaki tutumu, bir akım olan realizme koşut olarak 19. yüzyıl romancılığında ortaya çıkmış olan gerçekçilik anlayışından çok farklıdır. Onların tutumu; birebir gerçeğe benzerlik kaygısı güden, insanı toplumsal çevresi ve ilişkileriyle etkileşimi bağlamında ele alan ve anlatı metnini toplumsal ya da siyasal bir amacın yedeğine koşmayan titiz bir metodolojik yaklaşım değildir. Daha ziyade doğaüstü/olağanüstü varlıklar gibi soyut figürlerin ve insanın mantıki kavrayışını, akılcı yönünü zedeleyecek anlatı özelliklerinin edebî metinlerden tasfiyesiyle ilgilidir. Bu ortamda Beşir Fuat, yarattığı tartışmayla, kuramsal arka plana sahip bir anlatım yöntemi olan gerçekçiliğe dair önemli bir farkındalık yaratır.

Victor Hugo adlı eseriyle hakikiyyûn-hayaliyyûn tartışmasının⁵ başlamasına yol açan ve sistemli gerçekçilik anlayışına zemin hazırlayan

⁴Atillâ Özkırımlı, gerçekçilik (realizm) ve doğalcılık (natüralizm) arasında ilk ayrımın Edebiyat-ı Cedide yazarları tarafından yapılmış olduğunu belirtir. Edebiyat-ı Cedide yazarları, realizm için "hakiyye", natüralizm için "tabiyye" terimini kullanmışlardır. Bk. Atillâ Özkırımlı, "Türk Yazın Tarihinde Akımlar", *Türk Dili* (Yazın Akımları Özel Sayısı), S. 349, Ocak 1981, s. 419.

⁵ 1885 yılında, *Victor Hugo* adlı incelemesinde döneminde yaygın bir eğilim olan romantik edebiyatı eleştirerek natüralizm ve realizm akımlarını ön plana çıkaran Beşir Fuat, Türk edebiyatında "hayaliyyûn-hakikiyyûn" adıyla anılan tartışmayı başlatır. Bu tartışma sırasında edebiyat karşısında ilmi savunan, şiirde duygusallığa karşı çıkan, akıl ve akılcılığı öne çıkaran Beşir Fuat, Menemenlizâde Mehmet Tahir, Recaizade Mahmut Ekrem ve Namık Kemal gibi isimler karşısında fikirlerini

Beşir Fuat'ın roman anlayışında da yine benzer tonlamalar dikkati çeker. Ona göre, bir romanı okuyan kişi, romanda anlatılan evrende yaşamış gibi olmalıdır; romandaki her şeyin bir örneği de evrende görülebilmelidir (Beşir Fuat 1304/1886: 75). Benzer şekilde Muallim Naci ile *Victor Hugo* adlı eseri üzerine başlayan mektuplaşmalarında şiirle ilgili bir meselede Fuat'ın kullandığı “*hayal hususunda muhtac-ı izah bir nokta vardır ki o da hayalin daire-i tabiat ve imkânı tecavüz edip etmemesi meselesidir*” (Beşir Fuat 1304/1886: 43-44) ifadesi, yine hayalin imkân sınırlarını aşmaması gerekliliğini vurgular. Onun kanaati de Tanzimat yazarları gibi, bir kurmaca metnin somut gerçeklik sınırlarına riayet etmesi yönündedir. Ancak Beşir Fuat'ın gerçekçilik konusundaki tutumu, bir yöntem arayışı olarak düşünülebilir. Bununla birlikte, onun karşısına aldığı geleneksel tahkiyeden ziyade, Türk edebiyatına yoğun şekilde sirayet etmiş olduğunu düşündüğü romantizmdir.

Fuat, anlatı metinlerinde gerçeğin yansıtılması ile ilgili bir ilkeler bütünü oluşturmaya çalışırken, bir anlamda, realizmi de sistematik bir yaklaşıma dönüştürmek istemiştir. Bu girişimiyle Fuat, Tanzimat yazarlarının romana şart koştukları “hayata özgü” gerçeğin anlatının içeriğine dönüşmesi ve olağanüstü olayların dışlanması konusunda benimsemiş oldukları tutumu paylaşıırken, bir adım daha öteye geçerek gerçeğin yansıtılma yönteminin imkânlarını sorgulamıştır.

1880’lerden sonra, Beşir Fuat'ın etkisiyle, yoğun tartışmaların merkezi olan “gerçekçiliği” örneklemek isteyen Nabizade Nâzım, kendisinin de “hakikiyyûn (realizm/natüralizm)” olarak nitelendirdiği bu mektebin (ekolün) “hakiki” özelliklerini *Karabibik* adlı romanında sergilemek ister. Nâzım, romanına yazdığı mukaddimede gerçekçi romanın temel karakteristiğini, “*vukuat-ı beşeriyeyi sırf nokta-i beşerden tetkik ve hikâye etmek*”, “*bir insan ne gibi hissiyat ve harekâta kabil ise ona o hissiyat ve harekâtı isnat edip işi hadd-i tabiîsinden çıkarmamak*” olarak nitelendirir (Nabizade Nâzım 1307/1890a: 3-4). Bu mukaddimede de, yine önceki görüşlere koşut şekilde, insan eylemlerinin ve duygularının doğal sınırlar içinde kalması ile bağdaştırılan bir gerçeklik anlayışı dikkat çeker.

Nâzım, “Ravi” mahlasıyla (Uçman 2006: 264-265) *Tercüman-ı Hakikat*'e gönderdiği başka bir yazıda ise romanı “*hikâye-i muhayyele*” olarak nitelendirir. Ancak roman, her ne kadar “*hikâye-i muhayyele*’ diye tarif olunmakta ise de bu ‘tahayyül’ fevka’t-tabiiye olursa roman değil (...) ‘masal’ derekesi”ne iner; “[r]omancının asıl mahareti hikâye ettiği vukuatı

savunur. Daha fazla bilgi için bk. Abdullah Uçman, “Tenkit/Türk Edebiyatı”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 40, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul, 2011, s. 462-465.

sahih ve vaki zannolunacak surette teccîm ve tasvir etmekten ibaret”tir (Ravi [Nabizade Nâzım] 1890b: 5).

Nabizade Nâzım, kendisinden önceki yazarların ve özellikle Ahmet Mithat Efendi’nin romancılığını eleştirdiği yazıların (Gökçek 2012: 61-78) tipik bir örneği olan bu yazısında, Tanzimat yazarlarının geleneksel hikâyenin olağanüstü motiflerine karşı aldığı tavrı paylaşmakla birlikte, bu yazarların eserlerinde gerçeklik unsuruna yaklaşımını eleştirmiştir. Bu eleştiride, olağanüstünün yer aldığı romanların “masal” olarak nitelendirilmesi gerektiğini belirten Nâzım’ın romanlarda aradığı estetik ilkeler; hayatın “gerçeğe benzer” bir doğrultuda tasvir edilmesi ve kendisinin de etkilendiği natüralist/realist yazarların romanlarında görülen kurgusal özelliklerin yarattığı mantık düzeninin, sebep sonuç ilişkilerinin -tesadüfler bertaraf edilerek- daha açık sergilenmesinin yollarının araştırılmasıdır. Onun bu önerileri, gerçeğin artık bir roman unsuru gibi kavranışının, realizmin bir yöntem sorunu olarak idrak edilebilir olmaya başlanmasının işaretleri olarak değerlendirilebilir.

3. İlk Kuramsal Girişimler: *Hikâye ve Ahbâr-ı Âsâra Tamim-i Enzâr*

3.1. *Hikâye*

Halit Ziya Uşaklıgil’in 1887-1888 yıllarında *Hizmet* gazetesinde “Hikâye” başlığı altında yazmış olduğu tefrika yazıları, 1891 yılında *Hikâye* adıyla kitap hâlinde yayımlanmıştır (Halit Ziya 1307/1890). Bu kitabın yayımlandığı tarihte, “hikâye” ve “roman” terimleri arasındaki estetik ölçütlere dayalı ayrımlar, henüz berraklık kazanmamış durumdadır. Bu döneme kadar yazılmış olan birçok metinde her iki terimin birbirinin yerine kullanıldığı, henüz iki ayrı edebî türü niteleyebilecekleri farkındalığının belirmemiş olduğu dikkat çeker. Ancak romanı temel meselesi yapan bu kitapta kullanılan “hikâye” terimi ise, yazarın bilinçli tercihinin sonucudur.⁶

Bu kitap, bir anlamda, Halit Ziya’nın romana kuramsal yaklaşımının özlü bir panoramasını sunar. Uşaklıgil, bu eserinde roman tarihinin Batı edebiyatındaki seyrine değinirken romantizm ve realizmi karşılaştırır ve realizmden yana tavrı takınır. Öyle ki bu kuramsal metnin amacı da, romantizmin karşısında realizmi olumlamak ve üstünlüklerini sergilemektir.

Halit Ziya da, geleneksel tahkiye ve gerçekçilik konusunda Tanzimat’tan itibaren gördüğümüz tutumu takınır. Türk romanını değerlendirirken roman türünün Batı’daki örneklerinin ulaştığı yetkinliğe

⁶ Halit Ziya, eserin mukaddimesinde “roman”ı yabancı bir kelime ile zikretmek yerine “hikâye” terimini kullanacağını belirtir.

henüz Türk edebiyatı verimlerinin ulaşamadığını; bizdeki anlatıların “masal” olmanın, bir anlatı türü olarak da romanın “*hâli sabavetinin* (çocukluk devresinin)” ötesine geçemediğini belirtir. Ona göre bu durumun kökeninde, öncelikle, yapılan ilk çevirilerin Batı edebiyatının romantik ekolünü temsil eden ikincil nitelikli yazarların eserlerinden seçilmiş olması yatmaktadır. Uşaklıgil, tercüme edilen bu eserlerin “*tedkik-i hissiyat-ı beşeriyeden lezzet duymayanları imrar-ı vakt ettirmek hizmetinden başka bir faydası olmayan tesavir-i muhayyile*” kalıntıları, “*ocak başında eğlendiren masallar*”, “*amele güruhunun celb-i tecessüsünden başka bir şeye yardımı olmayan vakayi-i harikulade mecmualar*” olduğu kanaatindedir (Uşaklıgil 2012: 12-13).

Bu eleştirilerin ardından, romanın tarihi, çeşitleri, güncel durumu hakkında kısaca bilgi veren Uşaklıgil, amacını, nasıl hikâyelerin tercüme edilmesi ve yazılması gerektiğini göstermek olarak ifade eder. Romantizm akımını türlü vesilelerle eleştirip romanın teknik gerekleri üzerinde duran Uşaklıgil, kendisinden önceki romancıların eserlerine sızan geleneksel motifleri, eski tahkiye anlayışını ve bunların roman tekniğini sekteye uğratan niteliklerini tasfiye etmek için kimi tekliflerini sunar. Onun tepkisinin odağında da önceki geleneğin kalıntıları eserlerinde hâlâ sürdüren romancılık anlayışı ve romantik akım vardır. Önemli bir diğer nokta ise, Halit Ziya’nın da bu eserinde-Beşir Fuat’ın tezleriyle koşut şekilde-realizmin bir yöntem sorunu olduğu üzerinde durmasıdır. *Hikâye*’nin birçok yerinde bu yöntemin sistemleştirilmesi adına sunulan öneriler göze çarpmaktadır. Bu durum salt kuram boyutunda kalmaz; kısa bir süre sonra, Halit Ziya’nın romanlarında realist yöntemin kusursuz uygulamaları da görülür.

Söz konusu kitap, roman türünün tarihî bağlamı içinde kuramsal bir yaklaşımla ve sistemli bir şekilde yorumlanma girişimlerinin ilk örneklerinden birisi olması nedeniyle önem taşır.

3.2. *Ahbâr-ı Âsâra Tamim-i Enzâr*

Romanın kuramsal meselelerini tartışan bu döneme ait bir diğer eser, *Ahbâr-ı Âsâra Tamim-i Enzâr* (1890) adını taşımaktadır. Ahmet Mithat Efendi’nin *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde tefrika ettiği bu eser, daha sonra kitaplaştırılır (Ahmet Mithat Efendi 1307/1890). Söz konusu kitabın ortaya çıkışının geri planında; Ahmet Mithat Efendi, Nabizade Nâzım ve İsmail Hakkı arasında gerçekleşen bir tartışma vardır (Durgun 2008: 274-279; Gökçek 2012: 61-78).

“Ravi” takma adını kullanmış olan Nabizade Nâzım’ın *Tercüman-ı Hakikat*’e göndermiş olduğu bir eleştiri yazısında (Ravi [Nabizade Nâzım]

1890c) öne sürdüğü tezleri çürütmek isteyen Ahmet Mithat Efendi, bu kitapta, Türk edebiyatı tarihinde romanın ilk örneklerinden içinde bulunan yıllara kadar “roman namına hiçbir şey neşredilmemiş olduğu” iddiasının geçersizliğini kanıtlamak istemiştir. Ahmet Mithat Efendi, eserin sonunda yer alan “Hatime” başlığı altında, aslında amacın, “*kendileri eser husule getirmekten aciz buldukları halde âsâr-ı mütehasılayıintikad hevesine düşen*” gençlere bu işin ne kadar “nazik” bir nitelik taşıdığını göstermek olduğunu belirtir. Ancak bu bölümde Ahmet Mithat Efendi, tamamen Nabizade Nâzım’ın “cüretkârlığı”nı kınamış ve kullandığı müstear ismin gerisinde kim olduğunu ifşa etmek amacıyla onu “meydana çağırarak” istemiştir (Ahmet Mithat Efendi 2014: 92).

Başlangıcı bir söz dalaşı olan bu eserin asıl amacı, her ne kadar Ahmet Mithat Efendi’nin roman konusunda “muktedir olduğunu” ve roman anlayışını göstermek olsa da, eserin içinde romanın gelişimi hakkında kimi Batılı edebiyatçılardan yararlanılarak oluşturulmuş bir “mehaz” bölümü vardır. Bu bölüm, yazarın kuramsal meseleleri değerlendirme biçimine ışık tuttuğu gibi, görüşlerini açıklamak için sıkça kullanmış olduğu kaynaklara da işaret eder.

Bu bölümden anlaşıldığı üzere yazar, görüşlerini ağırlıklı olarak Batılı edebiyatçılardan etkilenecek oluşturmuştur. Ahmet Mithat Efendi’nin eserinde yer alan bu kısımların birçoğu, ansiklopedik bilgi niteliğindedir ve doğrudan Türk romanı ile ilgili çoğu mesele ihmal edilmiştir. Bu etkilenmeler ve yazarın fikirlerini desteklemek amacıyla yaptığı atıflar, “belli bilgilerin bir yerden başka bir yere aktarılması ve bir iddiayı destekleyici kanıtlar olarak kullanılması” gibi pratik bir amaç taşır. Buna rağmen Ahmet Mithat Efendi, bu görüşleri aktarırken romanın ortaya çıkışı, önceki edebiyat gelenekleri ile kurduğu ilişkiler gibi konularda kendi kuramsal perspektifini de oluşturmaya çalışır.

Ahmet Mithat Efendi, kullandığı kaynaklardan hareketle “*şey-i mevcudun tarifi*”nin “tarih”, “*şey-i muhayyelin tarifi*”nin “masal” olduğu ayrımını yapar; bu ayırmadan yola çıkarak, masalın tarihe önceliğini vurgulayarak insanın hayalden gerçeğe uzanan bir çizgide anlatı türlerini oluşturduğunu dile getirir. Eserinde döneminin revaçta olan tartışmalarına⁷ da dolaylı şekilde atıfta bulunan Ahmet Mithat Efendi, “roman” kelimesinden “realizm”den başka anlam çıkarılmamasını yerinde bir tutum

⁷ Metinde, Beşir Fuat’ın *Victor Hugo* (1885) adlı incelemesi ile başlatmış olduğu, Nabizade Nâzım, Halit Ziya Uşaklıgil gibi isimlerce özellikle roman ve gerçekçilik konusunda derinleştirilen görüşlere ortam hazırlayan tartışmalara dolaylı atıf yapılmaktadır.

olarak değerlendirmez. Ona göre, esasen romanın başlangıcına gitmek gereklidir; romanın “*suret-i asliye*”si “*hikâye-i havarık* (olağanüstü hikâyeler)”tır (Ahmet Mithat Efendi 2014: 31). Bundan dolayı, Doğu anlatı geleneğinin *Elf Leyle*, *Elf Nehargibi* eski hikâyelerini roman saymamak mantık dışı bir tutumdur; romancılığın tarihi, anlatı geleneğinin, olağanüstü unsurların yoğun olduğu ilk devirlerinden başlatılmalıdır. Başlangıçta insanlığın “*havarık-ı hayâlât* (olağanüstü hayaller)”a olan doğal tutkusu hakikatin taklidine dönüşmüş ve roman türünün doğmasına yol açmıştır. Bu sürecin tarihsel gelişimiye, Batı edebiyatının zemininde görülen Yunan destanlarının ve Doğu edebiyatı anlatı geleneğinin omurgasını oluşturan metinlerin, zamanla olağanüstü varlıklar ve motiflerden arınarak doğal ve somut dünyanın sınırları içine çekilmesi üzerine kuruludur.

Ahmet Mithat Efendi'nin Batı romanının serüvenini anlatırken Doğu tahkiye geleneğine de yer yer değindiği bu eserde roman türünü bir gelişim ve dönüşüm çizgisi dâhilinde ele alması; henüz yeni bir anlatı türünün kendinden önceki geleneği yadsırken bile ondan etkilenmesi ve bazı temel karakteristiklerin süreğenliği gibi noktalara temas etmiş olması, roman türüne derinlemesine bakma gayreti içinde olduğunu gösterir. Yalnız, bunu yaparken yazarın esas niyetinin bir iddiayı çürütmek üzerine kurulu bir polemige dayandığı ve kullandığı temel kaynakların Batı edebiyatı metinleri olduğu da dikkate alınmalıdır. Bir başka husus ise, Ahmet Mithat Efendi, romanın tarihinin hayalden hakikate doğru, ilahî olandan dünyevi olana doğru bir çizgisellikte gelişmiş olduğu konusundaki tezini eski edebiyat geleneğimize uyarlamak yerine -Doğu edebiyatına yapılan kısmi atıflar dışında- tamamen Batı kaynaklı anlatı geleneği üzerine kurmuştur. Yine de bu kitap roman üzerine sistemli düşünme çabalarına bir girizgâh olması nedeniyle tarihî bağlamında değer kazanır.

Sonuç

Roman türüne iltifat etmiş ilk yazarların türlü vesilelerle fikirlerini ifade etme imkânı bulduğu yayınlarda öncelikli dikkat çeken nokta, geleneksel tahkiyenin anlatı kalıplarının yabancı olduğu dünyevi gerçeklik anlayışının bir zorunluluk olarak görülmesidir. Bu yazarlar, olayların aklın sınırları içinde kaldığı “imkân dâhilinde olma” şartını, bir temel ölçüt olarak gördükleri için kendilerinden önceki geleneğe karşı yargılayıcı ve inkârcı bir tutum takınmışlardır. Başlangıçta, geleneksel anlatının mirasını edebiyatın dışına itmek isteyen yazarların gerçeklik tasarımı; hayata ilişkin olguları, dış dünyanın yarattığı şartların olanak tanıdığı biçimlerde edebiyat metinlerine dâhil etmekle sınırlıyken, zamanla, gerçeğin yansıtılması konusunda yöntemin ne olabileceği ve kurmaca bir metinde inşa edilen gerçekliğin

hayattaki modeline uygun sunulmasının olanakları da sorgulanmaya başlanmıştır.

Hayaliyyûn-hakikiyyûn tartışmaları ile başlamış olan metot sorunu, Halit Ziya'nın *Aşk-ı Memnu* romanı ile örneğini bularak çözümlenir. Bu süreç, romanı bir amacın yedeğine koşan yazarların faydacı tutumundan romanı bir teknik/yöntem sorunu olarak kaygı hâline getiren romancılara geçiş olarak da değerlendirilebilir. Nihayetinde, ilk dönem romancılarının eski hikâye geleneğine karşı söz konusu tepkisel çıkışlarının ardından realizm üzerine yapılan tartışma ve bir edebî akım olarak realizmin kavranmaya başlanması sonucunda, romanda gerçekliğin yansıtılması ile ilgili teknik bir altyapı oluşturacak yaklaşımlar da geliştirilir.

Sonuç olarak, Cumhuriyet dönemi öncesinin roman konusundaki kuramsal yaklaşımını belirleyen temel motivasyonlardan birisi, “gerçeklik/gerçekçilik” kaygısıdır. Bu kaygının aynı zamanda romana yüklenen işlevle de bağıntılı olduğunu unutmamak gerekir. Dönemin roman algısını uzun süre biçimlendiren ikinci bir unsur ise, neredeyse doğrudan kaynak olan Fransız romancılığına dayalı birikim ve izlenimlerdir. Kısa süreli bir romantizm etkisinin ardından gerçekçi roman ve realizm anlayışı, Türk romancıları için uzun yıllar varlığını sürdüren başat model olmuştur. Her iki belirleyici yönelime, romanın estetik meseleleri dışında kalan bir öge olarak değerlendirilmesi mümkün olan önemli bir kaygıyı oluşturan ahlaki telkinlerde bulunma ve toplumsal fayda gözetme gibi işlevi önceleyen tavır da eklenebilir. Bu üç itici güç, romanın ilk döneminde baskın olan eğilimleri temsil etmektedir.

KAYNAKÇA

Ahmet Mithat Efendi (1307/1890). *Ahbâr-ı Âsâra Tamim-i Enzâr*, Dersaadet [İstanbul]: Tercüman-ı Hakikat Matbaası.

Ahmet Mithat Efendi (2001). *Letaif-i Rivayat*(haz. Fazıl Gökçek, Sabahattin Çağın), İstanbul: Çağrı Yayınları.

Ahmet Mithat Efendi (2014). *Ahbar-ı Âsâra Tamim-i Enzar*(haz. Sabahattin Çağın), İstanbul: Dergâh Yayınları.

Beşir Fuat (1302/1885). *Victor Hugo*, İstanbul: Mihran Matbaası.

DURGUN, Hatice Harika (2008). *Ahmet Mithat Efendi'nin Edebiyat Teorisi, Tarihi ve Eleştirisine Dair Görüşleri Üzerinde Bir İnceleme*

(Basılmamış Doktora Tezi), İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

FENÉLON, François de Salignac de la Mothe (1279/1862). *Tercüme-i Telemak*(çev. Yusuf Kâmil Paşa), İstanbul: Tabhâne-i Âmire.

GÖKÇEK, Fazıl (2012). “Romana ve Romancılığa Dair Bir Tartışma,” *Küllerinden Doğan Anka*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

KAPLAN, Mehmet (1948). “Tanzîr-i Telemak,” *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 1-2, 30 Kasım 1948.

Mehmet Murat (1308/1891). *Turfanda mı Yoksa Turfa mı*, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası.

Muallim Naci-Beşir Fuat (1304/1886). *İntikâd*, Dersaadet [İstanbul]: Kitapçı Arakel-Mahmut Bey Matbaası.

Münif Efendi[Paşa] (1279/1862a). “Takriz-i Tercüme-i Telemak,” *Mecmua-i Fünûn*, Cilt: 1, Sayı: 3, Rebiülevvel 1279/1862.

Münif Efendi[Paşa] (1279/1862b). “Mevadd-ı Hikemiye-i Telemak,” *Mecmua-i Fünûn*, Cilt: 1, Sayı: 4, Rebiülahir 1279/1862.

Nabizade Nâzım (1307/1890a). *Karabibik*, İstanbul: Kasbar Matbaası.

[Nabizade Nazım] (1890b). “Roman ve Romancı,” *Tercüman-ı Hakikat*, Sayı: 3546, 1 Nisan 1890.

[Nabizade Nazım] (1890c). “...davi,” *Tercüman-ı Hakikat*, Sayı: 3539, 24 Mart 1890.

Namık Kemal (1302/1884). “Mukaddime,” *Terceme-i Hâl-i Emir Nevruz*, Konstantiniye [İstanbul]: Kitapçı Arakel.

Namık Kemal (1309/1888). *Mukaddime-i Celâl*, Kostantiniye [İstanbul]: Kitabhane-i Ebüzziya.

[Namık Kemal] (1298/1881). “Kemal Beg’in Bir Makalesi” [*İntibah mukaddimesi*], *Şark*, Cilt: 1, Sayı: 5, Rebiülahir 1298.

OKAY, M. Orhan (1969). *Beşir Fuad İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti*, İstanbul: Hareket Yayınları.

OKAY, M. Orhan (2013). *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

ÖZKIRIMLI, Atillâ (1981). “Türk Yazın Tarihinde Akımlar,” *Türk Dili* (Yazın Akımları Özel Sayısı), Sayı: 349, Ocak 1981.

ÖZÖN, M. Nihat (1985). *Türkçede Roman*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Recaizade Mahmut Ekrem (1314/1896). “Erbâb-ı Mütâla’aya,” *Araba Sevdası* [Musavver Millî Hikâye], İstanbul: Âlem Matbaası - Ahmet İhsan ve Şürekâsı.

Samipaşazade Sezai (1308/1891). *Küçük Şeyler*, Konstantiniye [İstanbul]: Matbaa-i Ebuzziya.

Şemseddin Sami (1314/1898). “Şiir ve Edebiyattaki Teceddüd-i Ahîrimiz,” *Sabah*, Sayı: 3240, 16 Teşrin-i Sani.

UÇMAN, Abdullah (2005). “Mizancı Murad,” *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayın ve Matbaacılık, Cilt: 30.

UÇMAN, Abdullah (2006). “Nâbizâde Nâzım,” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: C. 32, TDV Yayın ve Matbaacılık, Cilt: 32.

UÇMAN, Abdullah (2011). “Tenkit/Türk Edebiyatı,” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayın ve Matbaacılık, Cilt: 40.

UŞAKLIGİL, Halit Ziya (2012). *Hikâye*, (haz. Fazıl Gökçek), İstanbul: Özgür Yayınları.

[UŞAKLIGİL], Halit Ziya (1307/1890). *Hikâye*, Konstantiniye [İstanbul]: İstepan Matbaası.

[Voltaire, Fenelon, Fontenelle] (1276/1859). *Muhâverât-ı Hikemiye* (çev. Mehmet Münif Paşa), Dersaadet [İstanbul]: Ceridehâne Matbaası.